

Oldások és kötések. A „pszichiátriai művészet” emancipációja az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény történetének tükrében

Perenyei Monika

Elöljáróban: egy interdiszciplináris gyűjtemény jelenéről és múltjáról dióhéjban

A Magyar Tudományos Akadémia (továbbiakban: MTA) Pszichiátriai Művészeti Gyűjteménye közérdekű muzeális gyűjtemény;¹ tulajdonosa a Magyar Tudományos Akadémia, fenntartója a Bölcsészettudományi Kutatóközpont (továbbiakban: BTK), kezelői – még inkább éltetői – a BTK Művészettörténeti Intézet munkatársai.

Egy speciális gyűjtőkörében történeti anyagot őrző kollekciónak, amely intézményi keretrendszere és telephelye adta lehetőségeivel élve nemcsak a törzssanyag nagy felületű hozzáférését biztosítja (látványraktárban), hanem tudományos kutatóhelyként is működik (kézirattár), valamint közérdekű muzeális státuszának, illetve a művészettörténész munkatársak szakmai gyakorlatának megfelelően muzeológiai és közművelődési feladatokat is ellát. A Művészettörténeti Intézet munkatársainak a tudományos és művészeti életbe való beágyazottsága interdiszciplináris kutatásokat tesz lehetővé (és valósággá) a művészet- és pszichiátriatörténet, a pszichiátriai tudományok és a vizuális kultúra érintkezési felületein. Ez nem volt mindig így. Hogy ez a mintegy a 20. századon „végigbukdácsoló” emancipációs folyamat végül sikeres példát elénk állítva így alakult, nemcsak a történelmi eseményeknek és a hol akadályokat állító, hol lendületet adó szociokulturális közegnek, befolyásoló környezeti tényezőknek a következménye. A pszichiátriai intézetekben élő betegek munkáinak gyűjtését még a *belle époque* idején kezdő elmeorvosok gyógyító és terápiás munkája – a képi kifejezés diagnosztikus, majd terápiás eszközként való alkalmazása – és főleg a gyűjteményalapításban formát öltő víziója – vagyis az elhallgatott és megbélyegzett elmeegógyintézeteki világ láthatóságának a megértést segítő megteremtése – már csírájában magukban hor-

dozta az interdiszciplináris kutatások és intermediális² gyakorlatok kifejlődésének lehetőségét. A neurológiai és pszichiátriai ismereteken alapuló orvosi praxisban a vizualitás instrumentalizálásával, a képpalkotás és az íráskép diagnosztikus elemzésével fokozatosan felmerülő esztétikai szemlélet,³ a nyugat-európai fejleményekkel együtt a hazai szociális ügyekre nyitott figyelem és az érdekérvényesítés anomáliáira érzékeny attitűd ötvöződik abban a sokrétű elmeorvosi gyakorlatban, amely az első magyar elmeügyi múzeum megalapítását, majd a közönség előtti megnyitását eredményezte. Jelentésteli, hogy ez az európai összehasonlításban is figyelemre méltó alapítói szándék 1930-ban még csak nem is az országosan ismert Sárga Házban, az 1868-ban megnyílt budai Lipótmezőn, hanem a főváros pesti peremén létező, a Lipótmező tehermentesítésére 1884 óta működő, a rendőrségi beszállítások miatt sokkal inkább elhíresült angyalföldi tébolydában öltött karakteres formát.

Az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény 2017-től új telephelyén, a Humán Tudományok Kutatóházában, a Művészettörténeti Intézet közvetlen szomszédságában, s így a kutatóközösség figyelmétől övezve működik. A mind a személyes és kiscsoportos tudományos munka, mind a széles közönség fogadására nyitott gyűjtemény alapvetően a pszichiátriai kezelték alkotómunkájának százhusz éves történetét teszi láthatóvá; a képtár legkorábbi darabja, egy intézeti kezelt rajza, 1901-ben készült. Ez a gyűjteményi képtár a művészeti kánon intézményi kritériumai felől nézve heterogén. A pszichiátriai intézetekben rajzolni és írni kezdő „áponcok” esztétikailag sajátos jegyeket hordozó (ornamentikába hajló sűrű felületkitöltés, szó és kép szimultaneitása, zsánerek tekintetében kötetlenség), kitűnő munkái mellett⁴ a művészeti hagyomány kifejezéstárában jártas, a választott zsánerekben és ikonográfiai típusokban is a képi tradícióhoz „tapadó”, de különféle pszichés

2 Az intermedium kifejezést ne gondoljuk anakronizmusnak. Dick Higgins referenciális szövegéből (Dick HIGGINS: *Intermédia*. 1966. In: *FLUXUS. Interjúk, szövegek, események - esetek*. Szerk. KLANICZAY Júlia-SZÓKE Annamária. Budapest, Artpool Művészetkutató Központ-Ludwig Múzeum-Kortárs Művészeti Múzeum, 2008. 99-106.) indult el diadalútjára ez a mára kurrens terminussá váló, a kép- és művészetelméleteket megtermékenyítő kifejezés, amelyet azonban Higgins Samuel Taylor Coleridge levelezéséből (Letter III, 1817), a romantika költészetéből emelt át a fluxusművészet diskurzusába. Lásd Julainne S. SUMICH: *Conceptual Fusion: Coleridge, Higgins, and the Intermedium*. Auckland, Intermedia.ac.nz, 2007, <https://dokumen.site/download/conceptual-fusion-coleridge-higgins-and-the-intermedium-a5b39efafbd801> (utolsó letöltés: 2022. március 23.).

3 Mindenekelőtt az ún. „nemes szórakozások” elmeorvosi támogatására, a rajzolás, festés, olvasás, zenélés jótékony hatású elfoglaltságainak bátorítására gondolok. Ide vehetjük azonban az intézeti színházterem és kertészet fenntartásának igényét és a múzeumi tér létrehozását, benne a betegek alkotásait rendszerező gyűjtemény nyilvánosság elé bocsátásával. Egy-egy fotó, rajz, újságkivágás és bejegyzés utal a progresszív művészeti irányzatok iránti pszichiáteri érdeklődés jelenvalóságára (expresszionizmus, futurizmus), sőt egy, a reklámyelv szuggesztív hatásának vizsgálatához írt, kéziratban maradt dolgozat és albumba szerkesztett képgyűjtés egyértelműen a határjáró elmeorvosi kutatások kezdeményezéséről (egyben a körülmények, leginkább az izoláció, az idő- és dialógushány miatti elsikkadásáról) tanúskodik. A grafológiai vizsgálatok kiterjesztéseként az elmeorvosi gyűjtőszendevély az ihletett írásműveket is bekebelezte. A falon túli világ nagyságait megszólító levelek, a szkizofrén „szósaláták”, az intézeti élet fogságában keletkező versek, hosszabb írásművek (egy-egy kivétellel) mára nagyrészt eltűntek, illetve a képi ábrázolások részeként maradtak fenn. Hogy a gyűjteményt az ápoltak írásos munkája tekintetében mekkora veszteség érte, azt Szélpál Árpádnak a *Népszavában* 1934-ben megjelent cikkei segítik elképzelni: az angyalföldi látogatását dokumentáló írásai szerint a betegek szövegei tették rá a legnagyobb hatást.

4 Esztétikájukban és tematikájukban kényszeres, ezért a mai néző figyelmét ugyancsak megragadó rajz-sorozatok, fantáziavilágok „regényes” képeit, megszállott aprólékossággal készített tárgyakat, papírból készült épületmaketteket, hímzett és rongyból „szőtt” ruhadarabokat találunk ezek között.

vagy neurológiai betegségek okán⁵ orvosi felügyeletre és intézeti ápolásra szoruló művészek⁶ alkotásai is megtalálhatók. A heterogén, vagyis a művészeti ismeretek felől *out-* és *insiderek*, kívülálló és bennfentesek munkáit egyaránt őrző törzsanyag további, esztétikai jegyeiben ugyancsak jól körülhatárolható részét teszi ki a kilencvenes évekre intézményesült művészetterápiás foglalkozások termése:

1. Budapest, MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, látványraktár

témaorientált pasztelképek, bátorított rajzsorozatok és műhelymunkában készült kerámiák. A képgyűjtemény e sokszínűségébe a gyógyítás és a képi kifejezés, a terápiás módszerek és a kreativitáskutatások kapcsolatának története, a pszichiátriai és a művészeti szempontok, eszközök kölcsönhatásának fejlődésvonala rajzolódott bele.

Muzeológiai, kutatószolgálati és közművelődési feladatokat ellátó munkánk pillére a látványraktár és a pszichiáterek archívumépítő vágyának dokumentumait őrző, ma már inkább hagyatékokkal gyarapodó kéziratár (fényképek, filmek, albumok, tablók, kéziratban maradt dolgozatok, különnyomatok, különféle feljegyzések, bibliográfiák, sajtógyűjtések) feldolgozása, gondozása (1. kép). A látványraktáron és a kéziratári szobákon kívül azonban tematikus kamara- vagy intervenciós kiállítások rendezésére alkalmas terekkel is rendelkezünk, valamint hozzáférésünk van olyan biztonságtechnikailag is felszerelt közösségi terekhez, amelyek alkalmasak kiállítások, konferenciák, filmvetítések és workshopok rendezésére, meghittebb rendezvények és népesebb csoportok fogadására egyaránt. A századfordulón belobbant elmeorvosi gyűjtőszenvedélytől az interdiszciplináris kutatásoknak és a közösségépítésnek teret adó környezethez, tudományos közeghez a kirekesztés és a befogadás, az ignoráció és felemelés, az építés és a tisztítás élményének állomásain vezetett az út. Hogy lássuk a költözésekkel nagyon is összefüggő, a megújulás lehetőségét is elhozó változások mértékét és mibenlétét, érdemes lényegi vonásaiban megismerni a gyűjtemény múltjának alapvetően három, jól elkülöníthető, a gyűjteménykezelők preferenciáit természetesen magán viselő működési stratégiáját, azok jellegzetes elemeit.

5 Orvostörténeti szempontok ugyancsak fontosak történetünk megértéséhez: a két háború közti években például még epilepsziával is intézetbe kellett vonulni, továbbá a diagnózisoknak, a betegségek megjelenésének, illetve nozológiai meghatározásának is történetisége van, ahogy a gyógyító és terápiás módszereknek is.

6 Pál István, Nemes-Lampérth József, László János, Düll Karolina, Zórád Ernő, Hölzel Albin, Áronson Gábor, Bártfai József.

Identitásformálás és emancipáció: az angyalföldi tébolydától a Sárga Ház múzeumán át a Tárt Kapu Galériáig

A múzeumok országos „lajstromába” is felvett elmeügyi gyűjtemény (vagy alapítójáról, Selig Árpádról elnevezve Selig-gyűjtemény) első periódusa 1931-től 1945-ig tartott. A korszak sanyarú terápiás lehetőségei között („terápiás nihilizmus”) az intézeti élet kereteibe szervesen illeszkedő, a kezelteket a gyűjteménygyarapításba bevonó és ezáltal egy sajátos orvos-beteg kapcsolatot (és az elmeorvosi kreativitást) tükröző gyűjteményi stratégia okán egységes periódusról beszélhetünk. Még akkor is, ha az angyalföldi intézetet igazgató neurológus-elmeorvos, a gyűjteményt is szívügyének tartó Zsakó István határozottan eltávolodott elődje, Selig Árpád⁷ preferenciáitól, az esztétikai szempontoknak a húszas években egyértelműen progresszívnek mondható érvényesítésétől. Zsakó a diszciplína öndokumentációjára és a ma is beszédes dokumentumcsoportok kialakítására (albumok, sajtógyűjtések, tablók készítése) helyezte a hangsúlyt: egyértelműen a pszichiátriatorténemben, a pszichiátria és a képi hagyomány egymásra hatásának szemléltetésében volt érdekelt; röviden: az esztétikai helyett/mellett a történetihez volt inkább affinitása, az önreflexió tágasabb terében érezte otthon magát. Szívesen rajzolt maga is, de leginkább neuropatológiai metszeteket, örökléskutatási grafikonokat, valamint a pszichiátria- és képtörténeti összefüggések kontextusában értelmezhető alkotásokat (id. Pieter Brueghel, Vincent van Gogh) másolt le rajzfüzetébe.⁸ Angyalföldről Lipótmezőre történő kinevezésével a gyűjtemény 1937 körül⁹ átkerült az ország legnagyobb elmeógyógyintézetébe (2. kép).¹⁰ Ezzel az elmeügyi múzeum – öndokumentációs lendületében megtörve, de a lipótmezei orvosok képi gyűjtésével kiegészülve – túlélte története első költöztetését. Ezt az első periódust a háború utolsó éve zárja: az intézetet kiürítették, a gyűjtemény maradványait becsomagolták, a jellegzetesen antropológiai tárgycsoportoktól (kokainfüggőség tárgyi rekvizitumai, leleményesen összebarkácsolt, önsértő és támadó eszközök) és az efemer anyagokból készült, esztétikájukban egyébként bámulatos alkotásoktól, mint a kenyérbél szobrok,¹¹ megváltak. A gyűjtemény feledésbe merült, és közel egy évtizednyi lappangás után, legendaként őrzött körülmények között az ötvenes évek közepén újra lelkes megmentőjére talált Fekete János lipótmezei orvos személyében. Leginkább az ő érdeme a gyűjtemény kicsomagolása, a maradványok számbavétele,¹² azok kényszerűen zsúfolt elrendezése, valamint a régi katalógusból (1934) ismert gyűjteményi csoportok nyomán a gyarapítás újrakezdése. Kezeltek „spontán” rajzai (3. kép), az intézeti munka, például az ápolóképzés tablóképei, a múzeumi

7 A gyűjteményt saját, több mint egy évtizedes gyűjtésével megalapozó, a heidelbergi gyűjteményt (és a pszichiáter-művészettörténész Hans Prinzhorn munkáját) példának tekintő, a kurrens szakirodalomban jártas elmeorvos és intézetigazgató Selig Árpád (1880–1929) nem érte meg a múzeum hivatalos megnyitását, ennek ellenére gyűjteményalapítóként tisztelik.

8 MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, Kézirattár.

9 Több dátum van forgalomban: 1937, 1940. Leginkább egy elhúzódó folyamatként, szakaszosan lezajló eseményként képzelhetjük el.

10 A költöztést előmozdította Zsakó utódjának, Nyírő Gyulának az ambiciózus terve, az angyalföldi intézetet kórházzá alakító modernizációs programja is, amelyben egyáltalán nem mutatott jól a tébolyda reprezentációját létrehozó elmeügyi múzeum; szabadulni kívánt tőle.

11 A két világháború közti újságcikkek képi melléklete és egy-egy megmaradt fotó alapján lehet elképzelésünk róluk. Lásd például: á. l.: Múzeum az élőhalottak házában. *Tolnai Világlapja*, 31. 1931. július 22. 13.

12 Pál István egy képének és több Nemes-Lampérth József műnek is nyoma veszett.

2. Név nélkül (intézeti kezelt): Lipótmező épületének makettje, 1917. körül. Festett karton, 174 x 112 cm. Budapest, MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 91.42. Fotó: Hámori Péter

önreprezentációt segítő kiadványok, valamint pszichiáteri hagyatékból érkező darabok, például – a hatvanas és hetvenes évektől elterjedt fényképezési gyakorlattal összefüggésben – személyes ajándékba kapott fényképalbumok kerültek ekkor a gyűjteménybe. Összességében azonban a hatvanas, a hetvenes és a nyolcvanas évek dokumentációja az egyébként is töredékes kéziratári anyagban sporadikus: hiány, töredékesség és a kevés fotografikus dokumentum közvetítette környezeti sivárság jellemzi. Ezek a minőségek azonban jelentésteli, negatív formákként is hatnak. Az intézeti enteriőrök fényképeit szemlélve zavarba ejtő érzés és felismerés keríthet minket a hatalmába: megállt az idő. Ekkorra már az „elmeügy gyarmatosításának” pusztító tendenciája látványosan éreztette hatását. A századfordulótól kiépült, a zárt intézetek mellett alternatívával szolgáló ápolási mód, a családi ápolás intézménye az ötvenes években felmorzsolódott és kulák kizsákmányolásnak minősült; a pszichoanalízis az ötvenes évektől underground létbe szorult.¹³ Az ötvenes évektől egyre nagyobb teret nyerő, az intézeti ápolás idejét lerövidítő gyógyszeres kezelések mellett a képi kifejezés pszichopatológiájának történetét őrző képtárat, a zsúfolt raktárszobába szorított „múzeumot” inkább csak megtúrték a hetvenes évek és a nyolcvanas évek első felének Lipótmezőjén. A pszichiátria és művészet-történet közötti diszciplináris határok merevsége, a kifejezéspatológiai kutatások e közegnélkülisége és ebből adódó töredékessége és egyoldalúsága különösen nemzetközi kontextusban mutatkozik fájdalmasnak: a kezdeti eredmények el-sorvadtak.¹⁴ E körülmények között Pertorini Rezső *Csontváry patográfiája*¹⁵ című

13 1949-ben a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület a diktatúra kényszerítésében feloszlatta magát. A pszichoanalízis magyarországi történetéről forrásokban gazdag és rendkívül olvasmányos tanulmányt Mészáros Judit írt. MÉSZÁROS Judit: *Megtört kontinuitás és újrakezdés. Pszichoanalízis Magyarországon a 20. század második felétől.* In: *A pszichológiatörténet-írás módszerei és a magyar pszichológiatörténet.* Szerk. PLEH Csaba–MÉSZÁROS Judit–CSÉPE Valéria. Budapest, Gondolat, 2019. 313–370.

14 Jakab Irén pszichiáter-pszichológusnak a témában alapvető könyve 1956-ban jelent meg Magyarországon németül és franciául, kiegészítésekkel magyarul először 1998-ban (!). Irene JAKAB: *Zeichnungen und Gemälde der Geisteskranken. Ihre Psychiatrische und künstlerische Analyse.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956; Irène JAKAB: *Dessins et peintures des aliénés. Analyse au point de vue psychiatrique et artistique.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998. Az 1956-os könyv keletkezéstörténetéhez lásd Aknai Katalin tanulmányát, a kifejezéspatológia kilencvenes évekbeli történetéhez pedig Hárdi István tanulmányát az *Ars Hungarica* tematikus gyűjteményi számában. AKNAI Katalin: Egy könyv születési. Adalékok Jakab Irén művészet- és kifejezéspatológiai szak-könyvének keletkezéséhez. *Ars Hungarica*, 47. 2021. 3. sz. 269–292.; HÁRDI István: Jakab Irén. Tudomány és barátság. *Ars Hungarica*, 47. 2021. 3. sz. 235–242.

15 PERTORINI Rezső: *Csontváry patográfiája.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.

3. Moyezán Anna: Fantasztikus tájkép, 1958 körül. Papír, kréta, ceruza, 37 × 44 cm. Budapest, MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 89.283. Fotó: Hámosi Péter

könyve jelentős áttörést hozott, de egyszerre mind pszichiatrizálta is az alkotói életművet.¹⁶ Mindközben a vasfüggönyön túl a művészettörténész Roger Cardinal 1972-ben *Outsider Art*¹⁷ címmel megjelent kötete nem egyszerűen hivatkozási pontot kínált, hanem érvelésrendszerével egy világot nyitott meg a művészetet elemző pszichiáteri és művészettörténeti kutatásokhoz egyaránt.¹⁸ Mérföldkő a pszichiátriai művészetről szóló diskurzus történetében Harald

Szeemann kurátori munkája: az 1972-es Documenta 5 elsőként szolgált kortárs művészeti keretként a pszichiátriai intézetek képtárának bemutatásához, ahol Szeemann a pszichiátriai kezeltek képalkotását egy párhuzamos világgként, a „magánmitológiák” egy példajaként mutatta be.¹⁹

A gyűjtemény történetében radikális változást Veér András két évtizedes igazgatása hozott (1986-tól), és ezzel elérkeztünk a gyűjtemény harmadik periódusához, a *felépülés* és a kibontakozás éveibe. A rendszerváltás előtt egy évvel a gyűjtemény a szó szoros értelmében életjelet adott magáról. A mai napig elevenen emlékszem rá, amikor a gimnáziumi könyvvásár standján (Kőszegen!) egy feltűnő kiadványt pillantottam meg: *Üzenetek a Sárga Házból*.²⁰ Úgy tűnt, a rendszerváltás az örületről és a falakon túli világról való beszéd felszabadulását is elhozta: kétirányú folyamat vette kezdetét. Egyfelől a gyűjteményt a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum 1990-ben 205/1990. számon védetté nyilvánította, másfelől Plesznivy Edit személyében művészettörténész-muzeológus vette gondozásába. A gyűjteményt újrendezték: elzarándokolva a Lipótmezőre (1992-től Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet, továbbiakban: OPNI) betekintést kaphattunk egy elhallgatott világ képeibe, a megbélyegzett és egzotizált örület még ma is csak részben feltárt kultúrtörténetének muzeális emlékeibe. De ami ennél még fontosabb, és a gyűj-

16 A kifejezésszpatológia történetéhez, a szempontrendszerek és megközelítésmódok változásához lásd KÓVÁRY Zoltán: *Látomás és indulat a képzőművészetben. Csontváry és a kreativitás a mai pszichobiográfia tükrében. Imágó Budapest*, 23. 2012. 35–61.

17 Roger CARDINAL: *Outsider Art*. New York, Praeger, 1972.

18 „Az alkotó szociokulturális háttérének a műértelmezésbe engedése, a tárgyi produktum helyett/mellett az alkotói folyamat elsőbbségének és az alkotás önterápiás hatásának elfogadása, a művészet lélektani komponensének belátása: olyan szempontok, amelyek a »pszichopatológiai művészettel« érintkező art brut megértésében megkerülhetetlenek, és annak kanonizálásával egy időben egy részük a művészet történetét írók értelmzői stratégiájában, valamint a művészetképünket alapjaiban megváltoztató konceptuális művészet ismérvei között is megjelent.” PERENYEI Monika: *Imaginary Dwellings – képzeletszülte hajlékok és álompaloták. Ars Hungarica*, 47. 2021. 3. sz. 293–326.

19 Thomas ROESKE: 1972: de l'art brut aux mythologies individuelles. In: *Art brut*. Ed. par Martine LUSARDI. Paris, Citadelles & Mazenod Editions, 2018. 442–469. Vö. Carine FOL: *De l'art des fous à l'art sans marges. Un siècle de fascination à travers les regards de Hans Prinzhorn, Jean Dubuffet, Harald Szeemann*. Milan, Skira, 2015.

20 *Üzenetek a Sárga Házból*. Szerk. BÜKI Attila–VALKAI Zsuzsa. Debrecen, Antikva, 1988.

temény történetében igazán nagy változást hozott, mert a szigorúan őrzött határok lebontásának kezdetét jelentette a művészeti világ és a kívülállók művészetének viszonylatában, az a gyűjtemény művészeti és muzeológiai szempontok szerinti rendszerezése és képviselése. Plesznivy Edit művészettörténész közel két évtizedes gyűjteménykezelői munkájával átjárást nyitott a művészeti élet intézményrendszere és az OPNI falai közt továbbra is elszigetelten létező pszichiátriai-művészeti gyűjtemény között (hiszen egy óriási egészségügyi intézet falai a szó szoros értelmében is határt szabnak a fesztelen ki-be járásnak). Kutatásaiban a feledéstől mentette meg az intézeti keretek között a negyvenes évek elejéig tovább dolgozó képzőművészeket, Pál Istvánnak az életművét. A külvilág számára évtizedeken át ismeretlen Pál-festményeket ma különös aurába vonja, hogy az intézeti élet hiteles képét őrizték meg számunkra: a névtelenségben maradt, identitásukat vesztett betegtársak ránk tekintenek – mindez egy olyan közegben, amely a téboly világának vizuális reprezentációjában forrásszegény, majdhogynem üres. (Ez is egy olyan tény, amely ezen írás tárgyát képező gyűjtemény értékét megemeli.) Plesznivy Edit ugyancsak az idegenkedést is kiváltó pszichiátriai múzeum felszabadítását mozdította elő gyarapításaival: esztétikai kritériumokat szem előtt tartva képzett alkotók munkáival (Áronson Gábor), vagy az intézettörténet okán releváns alkotásokkal (Matuska Szilveszter akvarelljei) gazdagította azt (4. kép). 1992-ben már a múzeumot bemutató kétnyelvű katalógust/tanulmánykötetet adott közre az OPNI, amelyben a művészettörténész (Plesznivy Edit) és a pszichiáter (Dr. Moussong-Kovács Erzsébet) is közli nézőpontját, értelmezéseit.²¹ A SIPE, a Nemzetközi Kifejezés-pszichopatológiai és Művészetterápiás Társaság magyar szekciója 1993-ban alakult meg,²² a gyűjtemény és a társaság pszichiátere között egymás munkájára nyitott figyelem jött létre. A dinamikus rajzvizsgálat módszerét kidolgozó Hárdi Istvánnak és vele együtt a „kifejezés-pszichopatológia nagyasszonyának”, az egyre gyakrabban hazalátogató Jakab Irénnek a jelenléte

4. Áronson Gábor: Száguldás, 1960 körül. Papír, akvarell, 37 × 26 cm. Budapest, MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 93.8. Fotó: Hámorai Péter

21 Dr. Moussong-Kovács Erzsébet írása ma is érvényesen segíti a tájékozódást e téren. DR. MOUSSONG-KOVÁCS ERZSÉBET: A kór és a korszak képei. In: *Pszichiátriai Képtár-Múzeum*. Budapest, OPNI, 1992. 18–32. Az egészségügyi intézmény védelmező-korlátozó szerepét mutatja, hogy az alkotók monogrammal jelennek meg továbbra is: a diskurzus alapvetően egészségügyi, orvosi mezőben folyik.

22 A Société Internationale de Psychopathologie de l'Expression et d'Art-Thérapie 1959-ben alakult meg Veronában. A társaság megalakulásánál Jakab Irén pszichiáter is jelen volt. Lásd Irene JAKAB: The History of the Founding of Société de Psychopathologie de l'Expression (SIPE) and the Early Development. *Psychiatria Hungarica*, 25. 2010. 4. sz. (Lélek – mű – kép. Szerk. Tényi Tamás-Simon Lajos.) 276–290.

5. B. B.: Betegség, 1988. Papír, pasztell, 43 x 30,5 cm. Budapest, MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 95.21. Fotó: Hámori Péter

6. Jakab Irén pszichiáter a pittsburghi Western Psychiatric Institute and Clinic John Merck Programjának (gyermekfejlesztő program) megnyitóján, 1974. Budapest, MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, Jakab Irén-hagyaték

a gyűjtemény mai állapotában is érezteti hatását (5. kép).²³ A gyűjteményvezető művészettörténész munkájában a pszichiátriai-művészeti alkotások, az art brut művek és a kortárs művészeti stratégiák érintkezési felületei is hangsúlyt kaptak, ezzel is kiutat mutatva a védelmező és egyben korlátozó orvosi intézményrendszerből: a *Gondolat Velence* című kiállítás a dunaujvárosi Uitz Teremben (1995), El Kazovszkij gyűjteményi válogatásának bemutatása a Cirko-Gejzír Filmszínházban, az emlékezetes dialógus Arnulf Rainerrel (2004).²⁴ A pszichiátriai-lélektani és művészettörténeti-művészeti szempontrendszernek fúziójának eredményeit a hivatalos fórumok is hitelesítették: a Pszichiátriai Betegek Művészeti Alkotásainak Muzeális Gyűjteménye 2002-től bekerült a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalnál nyilvántartott Magyarországi Muzeális Intézmények Anyakönyvébe. Ez jelentős lépés, mivel immár egy tágabb kulturális szféra ismerte el a gyűjtemény értékét.²⁵ A kibontakozás e folyamata az OPNI bejárati épületében kialakított Tárt Kapu Galéria megnyitásában érte el zenitjét 2005-ben, Göncz Árpád jelenlétében és védnökségével. A Tárt Kapu Galéria Magyarország első art brut galériájaként pozicionálta magát, ahol az art brut alkotók és a terápiás műhelyekben készült alkotások már közvetlenül, a művészeti kiállítások közegében léphettek kapcsolatba a közönségükkel. A Tárt Kapu Galéria örököse a Ferencvárosban működő Átkelő Galéria: terápiás közösségi és kiállítóhelyként 2013-tól újra betölti azt az űrt, amelyet az OPNI a bezárásával hagyott maga után (6. kép).

23 Jakab Irén (1919–2011) hagyatékát 2012-ben vette át a gyűjtemény, feldolgozása folyamatban van. A munka jelenlegi stádiumát mutatja be 2021-es tanulmánykötetünk, amely ugyancsak a Művészettörténeti Intézet folyóiratának, az *Ars Hungaricának* a tematikus számaként jelent meg. *Ars Hungarica*, 47. 2021. 3. sz. (Szerk. PERENYEI Monika.)

24 PLESZNYIV Edit: Elszalasztott lehetőség. Arnulf Rainer art brut kiállításterve és válogatása a Pszichiátriai Múzeum anyagából. *Ars Hungarica*, 44. 2018. 4. sz. 431–460.

25 Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma. Nyilv. sz. Mk/d/107.

Megújulás: Psyché képeinek interdiszciplináris kutatása

Az OPNI 2007–2008-as felszámolása egy, a gyűjteményben magában is sérüléseket okozó botrányos eljárás mód eseménye,²⁶ amely a gyűjtemény akkori helyzetében a kibontakozás időszakának fájdalmasan hirtelen lezárását jelentette, de szerencsére a gyors és szakszerű mentés reakcióját hívta elő mind a gyűjtemény vezetőjéből, mind a befogadására hamar készenlétbe álló MTA Művészettörténeti Kutatóintézetből (Beke László igazgató, Marosi Ernő MTA alelnök közreműködésével). Visszatekintve azonban elmondhatjuk, a traumatikus élmény ugyanakkor a megújulás nyitánya lett. A gyűjtemény mára jól körvonalazható (és mind a kutatóközösség, mind a közönség visszajelzései alapján egyértelműen tapasztalható) erősségei a költözéssel járó átrendezéssel és felfrissítéssel, a megváltozott intézményi keret jótékony hatásával, az ilyenkor szükséges működési stratégia reformjával és végül, hangsúlyozottan, a kutatói tekintet irányának megváltozásával alakultak ki.

Az egészségügyi környezetből tudományos kutatóintézetbe kerülve hamar megváltozott a kutatás tárgya is. Keletkezési helyétől eltávolodva maga a gyűjtemény kínálta fel magát átfogó történeti áttekintésre és részletekbe menő feltárásokra, amelyben már nemcsak az intézeti betegek alkotásai, hanem az addig inkább a megfigyelő pozíciójából elemző pszichiáterek munkája (és maga az intézeti élet) is érdekessé vált. 2009-től a Teréz körút 13. alatti telephelyén a gyűjtemény konferenciák és kiállítások sorának rendezésével kezdett közösségépítésbe és új működési koncepciója kidolgozásába, amellyel célja láthatóvá tenni magát az örületről szóló kultúr- és társadalomtörténeti diskurzusok mezőjében. Ennek jelentős állomásai a Magyar Tudományos Akadémián rendezett bemutatkozó kiállítás (*A különbözőség útjai*, 2009), a terápiás intézményekkel szőtt együttműködések és kiállításprogramok (*Az elme játékai – The Beauty of Outsider Art*, MTA, 2010; *Bemutakozás Intaházán*, Intaházi Rehabilitációs Intézet, 2013; *Alternatív világok*, Tárt Kapu Galéria, 2014; *Trauma és test*, Budapest Art Brut Galéria, 2015), valamint a Teréz körúti telephelyen installált, történeti kamaratárlat („*Nem művészkórház, de ...*”, 2014–2016). Előrelépést jelentettek konferenciaszerepléseink és rendezéseink: a pécsi orvosi egyetem pszichiátriai klinikája által rendezett programokon való részvételünk (Pécs, 2014),²⁷ valamint a Magyar Tudomány Ünnepe rendezvénysorozat keretében rendezett konferenciánk (*Fikciók a valóság talaján*, 2015). 2016-ban a párizsi Institut Hongrois-ban mutattunk be reprezentatív, a gyűjtemény történetét bemutató válogatást *Le Temps des Asyle/Az ílumok ideje* címmel. A működési stratégiánkat formáló munka közben hamar kiderült, hogy a gyűjtemény nemcsak kínálja magát az interdiszciplináris kutatásokra (*ab ovo* interdiszciplináris a gyűjtemény, hiszen a természettudományos gyógyítás és a pszichiátriában a lélekhez vezető útként aposztrofált művészet találkozásában fogant), hanem töredékessége és az orvosi dokumentáció problémás hiánya miatt meg is kívánja azt. Teréz körúti te-

26 A Pszichiátriai Betegek Művészeti Alkotásainak Muzeális Gyűjteménye 2002-től minisztériumi védettség alatt áll, és ennek is köszönhető, hogy a gyűjtemény nem szóródott szét, vagy nem semmisült meg. De a minisztériumi felügyelet sem volt elég ahhoz, hogy a képekhez tartozó, szerencsésen megőrzött régi kórlapok a gyűjteményben maradjanak. Ezek az Egészségügyi Készletgazdálkodási Intézethez kerültek, és a mai napig nincs hozzáférésünk hozzájuk.

27 A pécsi konferencia előadásait a *Psychiatria Hungarica* 2015/3. száma tartalmazza. *Psychiatria Hungarica*, 30. 2015. 3. sz. (Szerk. GEREVICH József–TÉNYI Tamás.)

7. Kiállítás enteriőr Pál István festményeivel: A kétsíkú kép – Pál István és Füst Milán barátsága, 2016

lephelyünk emlékezetes fináléjaként egy valódi interdiszciplináris kutatást – az új gyűjteményi koncepció eredményét és a kutatások-kutatók szerencsés találkozásának gyümölcsét – mutathattunk be: *A kétsíkú kép – Pál István és Füst Milán barátsága* című kiállítást a Petőfi Irodalmi Múzeummal együttműködésben rendeztük (7. kép). A művészettörténeten és a pszi-tudományokon kívül az irodalomtudo-

mány, a történet- és a társadalomtudományok képviselőivel alakult ki termékeny együttműködés, amely 2018-ra megérett egy tematikus kiadványra is: *Psyché képei* címmel a Művészettörténeti Intézet folyóirata, az *Ars Hungarica* tematikus számaként jelent meg.²⁸

A *Psyché képei* című kiadványunk már a gyűjtemény jelenlegi telephelyén született, szemléltetve a gyűjteményi emancipáció újabb fokát, amelyben már a kutatómunka közösséget formáló közege is adottságként jelenik meg. 2017-ben, egyéves előkészület után a IX. kerületi Humán Tudományok Kutatóházába költöztünk. Ez a változás érezhetően tovább oldotta a Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény előítéletekből formálódott béklyóit, és a kutatóközösségbe ágyazódásával (nemcsak intézményesen, hanem térben is) felszabadulását élhette át a kötődésben fogant szabadság esetét szemléltetve. A korábbi, Teréz körüti elhelyezkedés a város szövetébe ugyan jól illeszkedőn, de a kutatóintézeti közösségtől elválasztva nem könnyítette meg a 2009 óta formált elképzeléseink megvalósítását. 2017-es költözésünkkel azonban olyan új helyet foglalhattunk el, amely mind a kutatószolgálat, mint a látványraktár működtetésében praktikusabb és szakszerűbb, továbbá a rendelkezésre álló közösségi terekben változatos programokat (workshopokat, filmvetítéseket) tervezhetünk. Az új telephely a gyűjtemény működését segítő informatikai rendszer fejleszthetőségében és karbantartásában is előrelépést jelentett. 2021-től csatlakoztunk a MúzeumDigitárhoz, amelynek feltöltése elkezdődött.

E kedvező, részben infrastrukturális változásoknak is köszönhető, hogy a globálisan válságot okozó, mintegy új időszámítás kezdetét kijelölő koronavírus-járvány a gyűjtemény életében nem okozott törést, sőt 2021-re a 2018-as eredményeinket tovább gyarapítottuk. A járvány alatt muzeológiai feladatokra, állományvédelemre és a gyűjteményi kutatásokra fordítottuk időnket, energiánkat és szaktudásunkat. 2020-ban és 2021-ben a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) támogatásával folytattuk a pusztulás előtti állapotban lévő, közel százéves grafikák restaurálását. Jelentősen haladtunk a gyűjteménybe 2012-ben érkező Jakab Irén-hagyaték rende-

28 *Ars Hungarica*, 44. 2018. 4. sz. (*Psyché képei*. Szerk. és bev. PERENYEI Monika. Szilágyi Judit, Plesznivy Edit, Lafferton Emese, Major Ágnes, K. Horváth Zsolt, Hornyik Sándor tanulmányaival.)

zésében és digitalizálásában.²⁹ A hagyatékkal érkező filmeket nemcsak digitalizáltattuk, hanem magyarul feliratoztuk, és 2021 novemberében, a Magyar Tudomány Ünnepe rendezvénysorozat keretében megtartottuk az 1970-es években készült orvosi dokumentumfilmek ősbemutatóját (8. kép).³⁰

8. Jakab Irén pszichiáter a Chad... who has far to go című film forgatásán, 1978. Werkfotó. Budapest, MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, Jakab Irén-hagyaték

További előrelépést jelent, hogy a gyűjteménygyarapítási koncepció nemcsak ideaként létezik immár, hanem határozott lépéseket tettünk a realizálás felé. Szerzeményezési gyakorlatunknak alapvetően két iránya van: kézirattári és képtári. Kézirattári gyarapításunkban a két háború közti pszichiáteri kutatások dokumentumai és a Jakab Irén-hagyaték az iránymutatók. Vagyis a diszciplína öndokumentációját érdemes továbbfejleszteni, különös figyelemmel a kifejezés-pszichopatológia, a művészetterápia és a kreativitáskutatás komplex témáira, valamint az antipszichiátriai és demokratikus pszichiátriai tendenciák képi (filmek, fényképek) és írásos emlékeire.

A képtárat (heterogenitásával összhangban) műalkotásokkal tervezzük gyarapítani: leginkább a ritka tüneménynek számító art brut alkotók munkáinak szertelnék platformot teremteni műveik vásárlásával és bemutatásával. Mindezzel nemcsak a gyűjteményt gazdagítanánk, hanem – reményeink szerint – esetenként a pszichiátriai kezelés alatt álló art brut alkotók életlehetőségeinek jobbításához is hozzájárulunk. Mindez a gyűjtemény missziójának is deklarált része. 2021 decemberében az NKA-hoz benyújtott pályázatunk eredményes lett: Balassa Mária Magdolna art brut alkotó munkáival gazdagíthatjuk 2022-ben a gyűjteményt. Képeinek megvásárlása nemcsak művészettörténeti és esztétikai értékei miatt fontos: a vásárlásnak szociális indítéka is van. Balassa Mária nem része a műkereskedelmi intézményrendszernek, unikális képeiért díjazást nem kap, saját érdekei képviselője alternatív életformájában messze a képalkotás és a kreatív önkifejezés öröme mögé szorul. Képeinek megvásárlásával az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény a történetébe kódolt társadalmi felelősségvállalásnak tesz eleget, átélve a gyűjteménygyarapítás örömét és felelősségét.

29 Jakab Irén az Amerikai Egyesült Államokban kiteljesedő pszichiáter, „a kifejezés-pszichopatológia nagymestere”, aki 1959-ben hagyta el Magyarországot, de a kilencvenes évektől már újra megerősítette hazai szakmai kapcsolatait, és tevékenyen részt vett a hazai kifejezés-pszichopatológiai egyesület munkájában, a nemzetközi SIPE kongresszusok budapesti szervezésében.

30 *Művészettörténeti Intézet*, <https://mi.abtk.hu/hu/17-esemenyek/757-jakab-iren-filmes-munkait-bemutato-beszelgetes-es-filmvetites-az-mta-pszichiatriai-muveszeti-gyujtemenyben> (utolsó letöltés: 2022. 04. 06.).

